

Literárna kritika v ére samizdatu

PAVEL MATEJOVIČ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

PAVEL MATEJOVIČ: Literary Criticism in the Era of Samizdat
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 1, p.

The present paper deals with the specific poetics of literary critical writings which were published in Slovak literary samizdat in the late 1980s. They are writings which were published in selected samizdat editions of magazine *Fragment K* in 1987-89. The set of values of the Slovak dissident community in the area of literary criticism in the period of time in question was mainly formed by Ivan Kadlečík, Milan Šimečka a Martin M. Šimečka. The reviews, glosses, feuilletons feature strong autobiographic elements. The magazine *Fragment K* also paid attention to the official literary periodicals (especially *Literárny týždenník*) and reviewed the Soviet film production strongly influenced by Gorbachev's Perestroika. The scope and character of the magazine, especially the volumes mentioned above, became more and more similar to the standard literary periodical. In spite of the difficult conditions its editors and publishers permanently faced (repressive activities of the State police), the magazine cultivated the space of free literary production.

Key words: samizdat, literary criticism, autobiography

Hovoriť o literárnej kritike v ére samizdatu, teda približne od začiatku sedemdesiatych do konca osemdesiatych rokov, nie je celkom možné, navyše v sedemdesiatych rokoch samizdat (cielené vydávanie a distribuovanie samizdatových kníh a periodík) na Slovensku neexistoval, teda ak si odmyslíme privátne prepisované texty. V rozhovore o nezávislej kultúre v Československu o tom hovorí aj Milan Šimečka: „(...) vydavateľom bol vlastne každý sám, systematické vydávanie samizdatových kníh však ešte neexistovalo“¹ (je otázne, či za samizdatové texty možno považovať aj tie, ktoré boli pripravené na vydanie, no v období normalizácie bolo ich vydanie administratívnym rozhodnutím zrušené). Prvé snahy „programového“ samizdatového vydávania kníh a časopisov možno evidovať až v prvej polovici osemdesiatych rokov.² Formu literárneho periodika nadobudol samizdat na Slovensku až v druhej polovici osemdesiatych rokov, približne od roku 1987, bolo to najmä zásluhou samizdatového časopisu *Fragment K*, ktorý svojou obsahovou štruktúrou, rubrikami a jazykovou úrovňou už spĺňal kritéria štandardného literárneho periodika: nájdeme v ňom eseje, prózu, poéziu, na konci sa nachádza rubrika Glosy, recenzie, kritika, pričom medzi jednotlivými číslami pokiaľ ide o rozsah, sú značné rozdiely. Napríklad v čísle z roku 1987 sú kritické žánre zastúpené až jednou tretinou, podobne je tomu aj v 3. čísle z roku 1988. V menšom rozsahu je kritika zastúpená v 4. čísle z roku 1988 a 2. čísle z roku 1989 (asi jedna pätina).

¹ ŠIMEČKA, Milan: Průklepový papír 30 g/m². In: *Fragment K*, roč. 4, 1990, č. 2, s. 35.

² Pozri: PASTIER, Oleg: Z histórie bratislavského samizdatu. In: *Fragment K*, roč. 5, 1991, č. 2 – 3.

V priebehu rokov 1988 – 1989 mali vyjsť za rok štyri čísla, no niektoré pri domových prehliadkach zabavila Štátna bezpečnosť, pričom v roku 1989 vyšlo ako samizdat iba jedno číslo, po novembri 1989 už začal *Fragment K* vychádzať ako oficiálny literárny časopis,³ pričom v ňom boli zverejnené aj niektoré texty zo starších čísiel (nešlo však o texty, ktoré by sme mohli zaradiť k žánrom literárnej kritiky). Vo svojej štúdií som sa zamerlal na analýzu štyroch čísiel časopisu, ktoré vyšli v priebehu rokov 1987 – 1989.⁴ Stručne by som sa zmienil aj o špecifickej poetike literárnokritických textov zverejňovaných v samizdate – označenie „poetika“ nemyslím v tomto prípade obrazne, jednotlivé vecné žánre ako recenzia, glosa sú tu vždy nejakým spôsobom spojené s osobnou skúsenosťou, resp. autobiografická modalita je ich organickou súčasťou, čím sa ocitajú na pomedzí vecnej literatúry a „fikčných svetov“ (možno ich teda označiť skôr za eseje či fejtóny⁵). Dokonca aj v „klasických“ recenziách nachádzame nejaký odkaz na individuálne prežitú skúsenosť či nejaký osobný zážitok.

Napríklad recenzia od Martina M. Šimečku na sovietsky film *Plumbum – nebezpečná hra* začína subjektívne ladeným úvodom, čím sa text viac približuje k žánru eseje (autor píše v prvej osobe jednotného čísla, čím ešte viac umocňuje silu individuálneho zážitku): „*Po prvý raz som tento film videl v kinosále Filmového klubu v budove ministerstva. Sadal som si na koženkové sedadlo so štekľivým pocitom, že som s kýmisi vybabral, pretože pozvánku na verejné premietanie som, pochopiteľne, nemal. Po predstavení som sa okolo seba paranoicky pozeral, či ma neodhalia, pretože práve som sa zúčastnil protištátneho sprisahania.*“⁶ Podobné zážitkovo ladené digresie, nachádzame aj v denníkových záznamoch M. Šimečku *Konec nehybnosti*, kde má „recenzia“ rovnako autobiograficko-anekdotickú modalitu: „*Bylo vyprodáno. Kdosi mi však přece jen prodal lístek do první řady. Dvě hodiny jsem seděl opřený o tři body, o paty, kousek zadku a zátylek. A neodešel jsem v půli, jak to dělávám jindy. Ještě nikdy v životě jsem nebyl na sovětském filmu ve vyprodaném kinu. Chodíval jsem totiž na sovětské filmy i předtím, abych mohl posoudit, jak daleko už došli. Často jsme byli se ženou v sále sami dva a já jsem se dožadovoval, aby film promítali, protože jsem se doslechl, že existuje nařízení, podle kterého sa skrečuje promítání sověského filmu jen tehdy, když je sál úplně prázdný.*“⁷

Pomerne veľký priestor je v jednotlivých číslach časopisu *Fragment K* venovaný práve kritikej reflexii filmov a literárnych periodík, ktoré sa v intenciách „prestavby“ začali otvorejšie vyjadrovať k rôznym historickým témam (téma stalinizmu v Sovietskom zväze, vznik prvej Československej republiky, osobnosť M. R. Štefánika a pod.). Týkalo sa to najmä „sovietskeho“⁸ filmu, tomuto kultúrnemu fenoménu venovali obaja Šimečkovci osobitnú pozornosť – viaceré texty z *Fragmentu* sa neskôr objavili aj v Šimečkovej knižke *Konec nehybnosti* (1990). V Abuladzeho *Pokání* Šimečka ocenil nielen snahu o kritickú

³ Neskôr časopis zmenil názov na *Fragment*.

⁴ Uvedené čísla sa nachádzajú v archíve autora.

⁵ V súvislosti s tvorbou L. Vaculíka a I. Kadlečíka sa zvykne hovoriť aj o fejtónovej iniciatíve.

⁶ ŠIMEČKA, M. Martin: *Plumbum – nebezpečná hra*. In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 3, s. 123. Číslo časopisu sa nachádza v archíve autora.

⁷ ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha: Lidové noviny, 1990, s. 23.

⁸ Tu ide o dobové označenie, pod sovietskym filmom alebo sovietskou literatúrou sa chápali diela, ktoré vznikali v krajinách bývalého Sovietskeho zväzu.

reflexiu obdobia stalinizmu, ale aj európskych dejín, resp. rôznych verzí utopických projektov: „*A pak se pustí jedna z žen do zpěvu Ódy na radost a ještě k tomu po německy. Po nesrozumitelné gruzínštině tu opět vzléla z popela evropská utopická veteš.*“⁹

Aj Martin M. Šimečka venoval veľký priestor sovietskym filmom, o Abrašitovom filme *Plumbum – nebezpečná hra* z roku 1986 napísal viac ako šesťstranovú esej (predtým recenzoval aj Pičulov film *Malá Viera*), ktorá bolo nielen veľmi priaznivým prijatím tohto filmového diela, ale aj dôslednou interpretačnou analýzou so silným morálnym a humanistickým akcentom: „*Vo svete, v ktorom sa ľudia dorozumievajú prostredníctvom tajných kódov lži, kde slová prestali mať význam pôvodného pojmu a platia naďalej len ako symboly a dôležitejšie je, a k o sa hovorí, nie čo je povedané, v takom svete je pravda zvrhlosťou, je mimo normu.*“¹⁰ Dôraz na etický rozmer výpovede sa objavuje aj v Šimečkovej recenzii na Kadlečíkovo samizdatovo vydané dielo *Dvanásť*: „*Mám taký dojem, že kedysi každý, kto mal dar slova, pociťoval voči nemu akúsi mravnú zodpovednosť, zodpovednosť onoho génu v našom biologickom programe. Nuž, vytratila sa. Ale s ňou sa vytratila aj hodnota výpovede. A myslím, že pre budúcnosť bude hodnota akejkoľvek výpovede čoraz viac závisieť ani nie tak od toho, čo sa hovorí (pretože dôvera v objavný výklad sveta klesá), ale od toho k t o to hovorí.*“¹¹

Aj na základe tohto citátu možno identifikovať relevantný vplyv Ivana Kadlečika, ktorý podstatnou mierou spoluutváral hodnotové rámce slovenského disentu aj v oblasti literárnokritickej reflexie – viera v „oslobodzujúcu“ moc slova, jeho schopnosť meniť a utvárať svet, ktorý je vo svojej podstate nehotový, sa objavuje už v Kadlečíkových kritikách zo šesťdesiatych rokov, ktoré vyšli pod názvom *Z rečí v nížinách* (boli pripravené do tlače v roku 1971). Dielo obsahuje kritiky a recenzie na aktuálne vydávané knižné tituly najmä z oblasti prozaickej tvorby, ktoré vychádzali v druhej polovici šesťdesiatych a na prelome sedemdesiatych rokov. Kadlečík sa v tomto období systematicky venoval literárnej kritike – svoju pozornosť venoval takmer všetkým významnejším knižným titulom, ktoré v tom čase vychádzali.

Od pietneho, obradného a až mysticko-extatického vzťahu k „dobrému slovu“ sa odvíja aj autorova literárno-kritická metóda - literárna kritika, ktorá je opakom „chladného vykladačstva“ a „remeselného pitvania“, je len jedným zo spôsobov bytia (konvergencia „*kritikového slova a jeho bytia*“¹²), kritik stráži ľudskosť a mravnosť. Kadlečík tak nadväzuje na šaldovskú tradíciu, v ktorej je dôležitá charakterová legitímácia kritizujúceho, jeho vrúcny, osobný a vnútorne prežitý vzťah k umeniu. Pojem „pravdy“, ktorý garantuje odlišné vnímanie kultúrnej a spoločenskej reality, je v Kadlečíkovej tvorbe zároveň spojený s tvorbou vlastného a osobitého vnímania literatúry. Práve kritérium mravnosti úzko súvisí s úlohou literárneho kritika („*etika kritiky je predovšetkým etikou kritika*“¹³), ktorý hľadá skutočné hodnoty a stanovuje ich hierarchiu. Súčasťou criticalkej reflexie je

⁹ ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha : Lidové noviny, 1990, s. 24.

¹⁰ ŠIMEČKA, M. Martin: *Plumbum – nebezpečná hra*. In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 3, s. 123.

¹¹ ŠIMEČKA, M. Martin: *Kultúra mužnosti*. In: *Fragment K*, roč. 3, 1989, č. 2, s. 91. Kadlečíkov text *Dvanásť* vyšiel ako samizdat v edícii časopisu *Fragment K* niekoľko mesiacov pred novembrom 1989. V roku 1991 text vyšiel ako súčasť diela *Vlastný horoskop*.

¹² KADLEČÍK, Ivan: *Z rečí v nížinách*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993, s. 7.

¹³ Tamže.

„ostré vnímanie umeleckého diela“, nestačí, ak je kritik „len učeným kantorom“. Súčasťou Kadlečíkovej tvorivej metódy je odhaľovanie vlastného postoja k svetu, hľadanie vlastnej tváre, verejné sebaodhaľovanie, sebavytváranie v etickom slova zmysle, utvrdzovanie sa vo vlastnej identite; kritika by mala určovať perspektívy, dovidieť ďalej, šaldovsky „dotvoriť“ dielo a autora. Kadlečík kladie dôraz najmä na osobnostné charakteristiky kritizujúceho: kritik ako vysoko mravná osobnosť by mal byť strážcom ľudskosti – potrebný je viac charakter ako učenosť.¹⁴

Z tejto perspektívy hodnotí Kadlečík aj dobovú literárnu tvorbu, ktorá „nehovori pravdu (alebo ju nevie povedať, a preto si vymýšľa o tom teórie), zdôvodňuje svoj nedostatok a robí z neho prednosť“.¹⁵ Motív autentickosti sa u Kadlečíka stáva jedným z najdôležitejších momentov tvorivého procesu. Cez takto konštituovanú literárno-kritickú optiku sú hodnotené aj konkrétne diela slovenskej literatúry šesťdesiatych rokov a tento vplyv sa objavuje v prostredí literárneho disentu.

Práve tieto momenty kladúce akcent na etický a autentický rozmer výpovede sú silne zastúpené takmer vo všetkých kritických žánroch zverejnených v jednotlivých číslach časopisu *Fragment K*. Pozornosť, ktorú Šimečkovci venovali daniu v bývalom Sovietskom zväze zase vyplývala z dobovej situácie, normalizačný režim v Československu sledoval demokratizačný proces v tejto krajine s veľkou nedôverou. Samizdat tak postupne nachádzal čoraz viac spoločných tém s oficiálnymi kultúrnymi periodikami (*Slovenské pohľady*, *Literárny týždenník*, *Dotyky*, *Sovietská literatúra*), ktoré vychádzali ako u nás, tak aj v Sovietskom zväze. M. Šimečka podrobne čítal *Literaturnuju gazet*u a s veľkým nadšením prijal fakt, keď v roku 1988 začal na pokračovanie v ruskom časopise *Novyj mir* vychádzať Orwellov román *1984* (u nás bol až do novembra 1989 zakázaný). V máji 1988 v *Konci nehybnosti* napísal: „Ještě před takovými pěti lety bych asi spadl z židle, kdybych v sovětském tisku objevil pár drobných slov o Pasternakovi nebo kdybych uviděl v azbuce vytištěné tvrzení, že Stalin byl psychopat s maniakálním puzením vyvráždovat své okolí. A přesto jsem v pondělí po večeri nevěril vlastním očím, když jsem na patnácté stránce uviděl výtvarně magický letopočet 1984 a nad ním azbukou ‚Džordž Orwell‘.“¹⁶

Šimečka však sledoval aj domáce literárne periodiká – na strane jednej ocenil snahu o otvorenosť, na strane druhej si však zachováva pri hodnotení kultúrnych aktivít slovenských spisovateľov kritický odstup. Osobitne ho zaujalo tretie číslo *Literárneho týždenníka* z roku 1988. Všimol si Feldekov preklad Okudžavovej poézie („*Stalin z fajky potiaha si a les listie odhodí. Stalin iba vičko zvesí – vyhynú tri národy*“), ako aj jeho portrét a rozhovor od Milana Tokára, ktorý konšpiratívne poznamenal, že Okudžava mu odovzdal vyhlásenie o svojom vzťahu k Československu a udalostiam z konca šesťdesiatych rokov. Šimečka píše: „Protože však nejsme žádní hlupáci, snadno si domyslíme, víme přece, co je Okudžava za ptáček.“¹⁷ Podľa Šimečku je *Literárny týždenník* „celý jakýsi

¹⁴ Kadlečíkovu poetiku detailnejšie analyzujem v monografii *Ivan Kadlečík* (Bratislava : Kalligram, 2001).

¹⁵ KADLEČÍK, Ivan: *Z rečí v nižinách*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993, s. 27.

¹⁶ ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha : Lidové noviny, 1990, s. 75. Viaceré texty, ktoré vyšli v diele *Konci nehybnosti* boli predtým vydané v samizdatovom časopise *Fragment K*.

¹⁷ ŠIMEČKA, Milan: A zase od začiatku... In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 4, s. 107. Uvedená glosa nebola zaradená do *Konca nehybnosti*. Číslo časopisu sa nachádza v archíve autora.

implicitní. Jako by bylo všechno už předem dané, jako by vycházelo z předpokladu, že to hlavní je nám přece jasné a že je tedy zbytečné brát býka za rohy. Jeho autoři utrousí něco tu a něco tam a dále se nešíří, kdo není hlupák, tomu musí být zřejmé, oč jde. Kdo by stál o to, být považován za hlupáka. Toto implicitní spiklenectví mě však poněkud překvapuje u autorů, kteří se dvacet let hřeji na výsluní normalizace.“¹⁸ V tejto súvislosti ho špeciálne zaujal „horký implicitní rozhovor“ s Vladimírom Mináčom, na margo rozhovoru píše: „Nakonec bez tajného spiklenectví: vřele souhlasím s Vladimírem Mináčem a беру i tu jeho starou známou schopnost trousit bonmoty, které si pak lidé zapisují do sešítku. V čem? V tomhle: ‚(...) nové myšlienky?... dávajte si pozor na moskovských Danaov, aj keď prinášajú dary. Ved' by vám taká nová myšlienka mohla ostať smrteľne trčať v hrdle (...) lebo v podstate: radšej staré válovy ako nové myšlienky‘. Válov je, milí bratři Češi, koryto.“¹⁹

Za Šimečkovým textom nasleduje Glosa o Štefánikovi od Jozefa Jablonického, ktorá sa týka článku zverejneného v *Pravde*, osobitne ho zaujala formulácia o M. R. Štefánikovi, kde je uvádzaný ako jeden z politických predstaviteľov, ktorí mali podiel na vzniku prvej Československej republiky: „Vo vedomí najširších ľudových vrstiev stal sa predstaviteľom boja za utvorenie Československej republiky.“²⁰ V súvislosti s M. R. Štefánikom spomína aj článok Rudolfa Chmela, ktorý bol zverejnený 28. októbra v *Literárnom týždenníku*, konkrétne cituje tieto jeho slová: „Ak totiž máme predstavovať, znamená to, že na stavbe nie je čosi v neporiadku.“²¹ A konečne *Literárnemu týždenníku* sa venuje aj text od Vladimíra Maňáka.

Vo 4. čísle *Fragmentu* z roku 1988 sa nachádza aj recenzia od M. Frišovej na Viličovského prózu *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábl'och*, ktorá vyšla v 3. čísle *Slovenských pohľadov*,²² nasleduje recenzia na Kadlečikove *Rapsódie a miniatúry* a na sovietsky film *ASSA*. Jiří Olič píše o troch výstavách výtvarníka Igora Kalného (cituje z katalógov od autorov J. Budaja a J. Valocha), kritický blog uzatvára krátka kritická poznámka k úvodu B. Hochela ku Ginsbergovej poézii, ktorá bola zverejnená v 6. čísle *Revue svetovej literatúry* z roku 1988.

Časopis však venoval dosť veľký priestor aj kritike inej periodickej tlače, napríklad v jednom z čísiel²³ z roku 1987 je zverejnený pomerne dlhý analytický materiál od autora vystupujúceho pod značkou Čitateľ, ktorý je venovaný novému časopisu *Mladé rozlety*. Autor *Mladé rozlety* porovnáva s mládežníckymi časopismi zo šesťdesiatych rokov – *Echo*, *Mladá tvorba* a *Reflex*, pri tomto porovnávaní však *Mladé rozlety* podľa neho značne zaostávajú.

V poslednom samizdatovom čísle *Fragmentu* z roku 1989 sú kritické žánre zastúpené iba okrajovo, dominuje im úvodná recenzia-esej od Marty Frišovej na Gándhího auto-

¹⁸ Tamže.

¹⁹ ŠIMEČKA, Milan: A zase od začiatku... In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 4, s. 108.

²⁰ JABLONICKÝ, Jozef: Glosa o Štefánikovi. Jablonický cituje z Literárneho týždenníka. In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 4, s. 108.

²¹ Tamže, s. 110, citované z článku R. Chmela.

²² Recenzia bola zverejnená v časopise *Fragment* aj v roku 1990 (č. 3, s. 147).

²³ Nepodarilo sa presne zistiť, v ktorom čísle časopisu bol text zverejnený, text sa nachádza v archíve autora.

biografiu *Môj experiment s pravdou*, ktorá vyšla v slovenskom preklade. Autorka text spojila s dobovými politickým udalosťami, konkrétne s odsúdením Václava Havla za účasť na nedovolenom pietnom zhromaždení.

Fragment K venoval pomerne veľa priestoru kritickej reflexii tzv. oficiálnej kultúry, resp. sa v nej snažil identifikovať signály postupného politického uvoľňovania, čo bola najmä Šimečkova zásluha. Časopis, najmä spomenuté ročníky, teda svojím zameraním a charakterom, sa čoraz viac približoval k štandardnému literárnemu periodiku aj napriek ťažkým podmienkam, s ktorými boli jeho redaktori a vydavatelia permanentne konfrontovaní (represívne aktivity ŠtB). Paradoxné je, že represia bola vlastne nasmerovaná voči snahám, ktoré sa skôr snažili hľadať určité spoločné prieniky s oficiálnou kultúrou, či sa usilovali byť dokonca v určitom smere aj „ústretovi“. To však už súviselo so samotnou povahou normalizačného režimu v Československu, ktorý si do poslednej chvíle zachovával nemenný ideologický kurz a svoju legitimitu odvodzoval z *Poučenia*.

Štúdia vznikla v rámci kolektívneho grantového projektu VEGA č. 2-0123-13 *Kapitoly z dejín slovenskej literárnej kritiky II (od začiatku 70. do záveru 80. rokov 20. storočia)*. Vedúci riešiteľ Mgr. Vladimír Barborík, CSc.

LITERATÚRA

- JABLONICKÝ, Jozef: Glosa o Štefánikovi. Jablonický cituje z Literárneho týždenníka. In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 4, s. 108.
- KADLEČÍK, Ivan: *Z reči v nížinách*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993.
- PASTIER, Oleg: Z histórie bratislavského samizdatu. In: *Fragment K*, roč. 5, 1991, č. 2 – 3 (s. 50 – 58; 130 – 137).
- ŠIMEČKA, Milan: Prúklepový papír 30 g/m. In: *Fragment K*, roč. 4, 1990, č. 2, s. 33 – 52.
- ŠIMEČKA, M. Martin: Kultúra mužnosti. In: *Fragment K*, roč. 3, 1989, č. 2.
- ŠIMEČKA, M. Martin: Plumbum – nebezpečná hra. In: *Fragment K*, roč. 2, 1988, č. 3, s. 123 – 128.

Mgr. Pavel Matejovič, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Konventná 13
811 03 Bratislava
SR
e-mail: pavel.matejovic@gmail.com